

प्राथमिक स्तरावरील मुलांच्या भाषिक कौशल्य विकासावर ऑनलाईन शिक्षणाचा परिणाम: एक शोध

अभ्यास

अतुल अशोकराव इंगळे

संशोधक विद्यार्थी, शिक्षणशास्त्र विभाग, महात्मा गांधी मिशन विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

डॉ. अमरदीप असोलकर

सहाय्यक प्राध्यापक, शिक्षणशास्त्र विभाग, महात्मा गांधी मिशन विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

डॉ. जॉन चेल्लादुराई

संशोधन मार्गदर्शक, अधिष्ठाता, आंतरविद्याशाखा, एम.जी.एम. विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

गोषवारा

कोविड-19 महामारीच्या काळात शिक्षण व्यवस्थेत मोठा बदल झाला आणि प्रत्यक्ष वर्गशिक्षणाऐवजी ऑनलाईन शिक्षणाचा मोठ्या प्रमाणावर स्वीकार करण्यात आला. या बदलाचा सर्वाधिक परिणाम प्राथमिक स्तरावरील मुलांवर झाला, कारण या टप्प्यावर मुलांच्या भाषिक कौशल्यांचा पाया घातला जातो. ऐकणे, बोलणे, वाचन आणि लेखन ही भाषिक कौशल्ये प्राथमिक शिक्षणाचा गाभा मानली जातात. ऑनलाईन शिक्षणामुळे काही विद्यार्थ्यांना श्रवण कौशल्य व शब्दसंग्रह वाढवण्यास मदत झाली; मात्र अनेक मुलांच्या वाचन-लेखन कौशल्यांवर नकारात्मक परिणाम झाला. या शोध अभ्यासात प्राथमिक स्तरावरील मुलांच्या भाषिक कौशल्य विकासावर ऑनलाईन शिक्षणाचा झालेला प्रभाव अभ्यासण्यात आला आहे. अभ्यासासाठी दुय्यम स्रोतांचा वापर करून वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. ऑनलाईन शिक्षणामुळे निर्माण झालेल्या संधी, मर्यादा आणि आव्हाने यांचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की ऑनलाईन शिक्षण हे प्राथमिक स्तरासाठी मर्यादित स्वरूपातच उपयुक्त ठरले. योग्य मार्गदर्शन, पालकांचा सहभाग आणि मिश्र शिक्षण पद्धतीचा अवलंब केल्यास भाषिक कौशल्य विकास अधिक प्रभावीपणे साधता येऊ शकतो. भविष्यातील शिक्षण धोरणांसाठी हा अभ्यास उपयुक्त ठरू शकतो.

मुख्य संबोध: प्राथमिक शिक्षण, भाषिक कौशल्ये, ऑनलाईन शिक्षण, कोविड-19, अध्ययन विकास

प्रस्तावना

भाषा ही विचारांची, भावना व्यक्त करण्याची आणि सामाजिक संवादाची मूलभूत साधन आहे. बालकाच्या शैक्षणिक व सामाजिक विकासात भाषिक कौशल्यांचा अत्यंत महत्त्वाचा वाटा असतो. ऐकणे, बोलणे, वाचन आणि लेखन ही चार प्रमुख भाषिक कौशल्ये प्राथमिक स्तरावर विकसित होत असतात. या टप्प्यावर मिळणारे योग्य मार्गदर्शन पुढील शिक्षणासाठी मजबूत पाया घालते. कोविड-19 महामारीमुळे शाळा दीर्घकाळ बंद राहिल्या आणि शिक्षण ऑनलाईन माध्यमांवर अवलंबून राहिले. ऑनलाईन शिक्षण ही एक अपरिहार्य गरज बनली. मात्र प्राथमिक स्तरावरील मुलांसाठी ही शिक्षण पद्धती कितपत परिणामकारक ठरली, हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. कारण या वयोगटातील मुले प्रत्यक्ष संवाद, अनुकरण, सराव आणि शिक्षक-विद्यार्थी नात्यावर अधिक अवलंबून असतात. ऑनलाईन शिक्षणाच्या माध्यमातून व्हिडिओ व्याख्याने, ऑडिओ कथा, शैक्षणिक ॲप्स आणि डिजिटल साहित्य उपलब्ध झाले. काही मुलांना याचा लाभ झाला; परंतु अनेक मुलांना तांत्रिक अडचणी, एकाग्रतेचा अभाव आणि पालकांच्या मर्यादित मदतीमुळे अपेक्षित लाभ मिळाला नाही. या पार्श्वभूमीवर, प्राथमिक स्तरावरील मुलांच्या भाषिक कौशल्य विकासावर ऑनलाईन शिक्षणाचा परिणाम अभ्यासणे आवश्यक ठरते. हा शोध अभ्यास याच उद्देशाने करण्यात आला आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

1. प्राथमिक स्तरावरील भाषिक कौशल्यांचे स्वरूप समजून घेणे.
2. ऑनलाईन शिक्षणाची वैशिष्ट्ये अभ्यासणे.
3. ऑनलाईन शिक्षणाचा भाषिक कौशल्य विकासावर झालेला परिणाम विश्लेषित करणे.
4. ऑनलाईन शिक्षणातील आव्हाने ओळखणे.

संशोधन पद्धती

हा शोध अभ्यास दुय्यम स्रोतांवर आधारित आहे. शैक्षणिक ग्रंथ, संशोधन लेख, नियतकालिके, सरकारी अहवाल आणि ऑनलाईन शैक्षणिक दस्तऐवज यांचा वापर करण्यात आला आहे. अभ्यासासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

प्राथमिक स्तरावरील भाषिक कौशल्यांचे स्वरूप

प्राथमिक स्तरावरील शिक्षणात भाषिक कौशल्यांचा विकास हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक मानला जातो. या स्तरावरील भाषिक कौशल्यांमध्ये ऐकणे, बोलणे, वाचन आणि लेखन हे चार मूलभूत घटक समाविष्ट असतात. ऐकण्याच्या कौशल्यामुळे मुलांमध्ये शब्दसंग्रह वाढतो तसेच भाषेची रचना व उच्चार समजण्यास मदत होते. बोलण्याच्या कौशल्यामुळे आत्मविश्वास, अभिव्यक्ती क्षमता आणि सामाजिक संवाद विकसित होतो. वाचन कौशल्यामुळे आकलनशक्ती, कल्पनाशक्ती आणि विचारांची स्पष्टता वाढते. लेखन कौशल्यामुळे विचारांची मांडणी, शुद्धलेखन आणि सर्जनशीलता विकसित होते.

या सर्व कौशल्यांचा विकास परस्परपूरक असून एकमेकांवर अवलंबून असतो. प्राथमिक स्तरावर भाषिक कौशल्यांचा विकास प्रत्यक्ष संवाद, खेळ, कथाकथन, कविता, गाणी आणि नियमित सरावावर आधारित असतो. शिक्षकांचे मार्गदर्शन, प्रेरणादायी वातावरण आणि सततचा सराव यामुळे मुलांच्या भाषिक कौशल्यांचा सर्वांगीण विकास घडून येतो.

ऑनलाईन शिक्षणाची वैशिष्ट्ये

1. ऑनलाईन शिक्षणामध्ये झूम, गूगल मीट, मायक्रोसॉफ्ट टीम्स यांसारख्या डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा वापर केला जातो. या माध्यमातून थेट वर्ग, चर्चा आणि मार्गदर्शन शक्य होते. शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यातील संवाद तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने घडून येतो.
2. ऑनलाईन शिक्षणात व्हिडिओ व थेट व्हिडिओ व्याख्याने तसेच ऑडिओ साहित्य वापरले जाते. यामुळे विद्यार्थ्यांना धडे पुन्हा पाहण्याची संधी मिळते. ऐकणे व समजून घेण्याच्या क्षमतेचा विकास होण्यास मदत होते.
3. विविध शैक्षणिक ॲप्सद्वारे सराव, खेळ आणि चाचण्या उपलब्ध करून दिल्या जातात. या ॲप्समुळे शिक्षण अधिक आकर्षक व संवादात्मक बनते. विद्यार्थ्यांमध्ये अभ्यासाबद्दलची आवड वाढविण्यास मदत होते.
4. ऑनलाईन शिक्षणामुळे वेळ आणि स्थळाच्या मर्यादा कमी होतात. विद्यार्थी आपल्या सोयीने अभ्यास करू शकतात. विशेषतः प्रवासाची गरज नसल्याने वेळेची बचत होते आणि शिक्षण अधिक लवचिक बनते.
5. ऑनलाईन शिक्षण विद्यार्थ्यांमध्ये स्वयंअध्ययनाची सवय विकसित करते. डिजिटल साहित्याच्या सहाय्याने विद्यार्थी स्वतंत्रपणे अभ्यास करू शकतात. यामुळे आत्मनिर्भरता, जबाबदारीची जाणीव आणि शिकण्याची प्रेरणा वाढते.
6. प्राथमिक स्तरावर ऑनलाईन शिक्षण पूर्णतः प्रभावी ठरत नाही. प्रत्यक्ष संवाद, हाताळणी व सतत मार्गदर्शन आवश्यक असल्याने लहान मुलांसाठी ही पद्धत मर्यादित ठरते. एकाग्रतेचा अभाव आणि तांत्रिक अडचणीही अडसर ठरतात.

श्रवण कौशल्यावर ऑनलाईन शिक्षणाचा परिणाम

ऑनलाईन शिक्षणामुळे प्राथमिक स्तरावरील मुलांच्या ऐकण्याच्या कौशल्यावर काही प्रमाणात सकारात्मक परिणाम झाला. डिजिटल माध्यमांद्वारे उपलब्ध झालेल्या गोष्टी, कविता, कथा, गाणी आणि व्हिडिओ व्याख्याने यामुळे मुलांना विविध प्रकारचे भाषिक इनपुट ऐकण्याची संधी मिळाली. स्पष्ट उच्चार, योग्य लय आणि दृश्य-श्राव्य साधनांच्या वापरामुळे मुलांचा शब्दसंग्रह वाढण्यास मदत झाली. काही विद्यार्थ्यांमध्ये वाक्यरचना ओळखण्याची आणि अर्थ समजून घेण्याची क्षमता विकसित झाली.

ऑनलाईन शिक्षणात धडे पुन्हा ऐकण्याची सुविधा उपलब्ध असल्यामुळे ऐकण्याच्या कौशल्याचा सराव करणे शक्य झाले. शिक्षकांनी कथाकथन, प्रश्नोत्तर आणि ऑडिओ क्लिप्सचा वापर केल्यामुळे ऐकण्याची रुची काही प्रमाणात वाढली. तथापि, ऑनलाईन शिक्षणातील संवाद बहुतांश वेळा एकतर्फी स्वरूपाचा राहिला. प्रत्यक्ष वर्गातील त्वरित प्रतिक्रिया, डोळ्यांचा संपर्क आणि भावनिक संवाद अभावामुळे मुलांची एकाग्रता टिकवणे कठीण झाले.

घरातील गोंगाट, तांत्रिक अडचणी आणि स्क्रीनवर दीर्घकाळ लक्ष केंद्रित करण्यातील अडथळ्यांमुळे ऐकण्याच्या प्रक्रियेवर मर्यादा आल्या. त्यामुळे ऐकण्याच्या कौशल्यावर ऑनलाईन शिक्षणाचा परिणाम संमिश्र स्वरूपाचा असून योग्य मार्गदर्शन व संवादात्मक उपक्रमांच्या अभावामुळे त्याची प्रभावीता मर्यादित राहिली.

संभाषण कौशल्यावर ऑनलाईन शिक्षणाचा परिणाम

ऑनलाईन शिक्षणाचा प्राथमिक स्तरावरील मुलांच्या संभाषण कौशल्यावर तुलनेने नकारात्मक परिणाम झाला. ऑनलाईन वर्गांमध्ये विद्यार्थ्यांना बोलण्याच्या संधी मर्यादित स्वरूपात उपलब्ध झाल्या. मोठ्या गटातील ऑनलाईन सत्रांमध्ये सर्व मुलांना आपले विचार व्यक्त करण्याची संधी मिळत नव्हती. अनेक वेळा वेळेच्या मर्यादा, नेटवर्क समस्या आणि वर्ग नियंत्रणाच्या अडचणी यामुळे शिक्षकांनी एकतर्फी अध्यापन पद्धती स्वीकारली.

प्रत्यक्ष वर्गात होणारा मुक्त संवाद, गटचर्चा, प्रश्नोत्तर, नाट्यीकरण आणि सादरीकरण यांचा अभाव ऑनलाईन शिक्षणात प्रकर्षाने जाणवला. यामुळे मुलांना नैसर्गिकरीत्या बोलण्याचा सराव मिळाला नाही. चेहऱ्यावरील भाव, हावभाव आणि आवाजातील चढउतार यांचा वापर कमी झाल्यामुळे संभाषण कौशल्याच्या सर्वांगीण विकासावर मर्यादा आल्या.

काही मुलांमध्ये ऑनलाईन वर्गात बोलण्याबाबत संकोच वाढला. कॅमेऱ्यासमोर बोलण्याची भीती, चुकण्याची भीती आणि इतरांच्या उपस्थितीची जाणीव यामुळे अनेक मुले शांत राहू लागली. परिणामी आत्मविश्वास, शब्दप्रवाह आणि अभिव्यक्ती क्षमता अपेक्षेप्रमाणे विकसित झाली नाही. त्यामुळे संभाषण कौशल्याच्या विकासासाठी प्रत्यक्ष संवादात्मक अध्यापनाचे महत्त्व अधिक ठळकपणे अधोरेखित होते.

वाचन कौशल्यावर ऑनलाईन शिक्षणाचा परिणाम

ऑनलाईन शिक्षणाचा प्राथमिक स्तरावरील मुलांच्या वाचन कौशल्यावर प्रामुख्याने नकारात्मक परिणाम झाल्याचे दिसून येते. वाचन कौशल्याच्या विकासासाठी नियमित सराव, प्रत्यक्ष मार्गदर्शन आणि शिक्षकांचे निरीक्षण अत्यावश्यक असते. मात्र ऑनलाईन शिक्षणात हे घटक मर्यादित राहिल्यामुळे अक्षरओळख, शब्दवाचन आणि वाचनगती यामध्ये लक्षणीय घसरण झाली. अनेक मुलांना अक्षरे ओळखण्यात अडचणी येऊ लागल्या आणि शब्द जोडण्याची क्षमता कमी झाली.

प्रत्यक्ष वर्गात शिक्षक विद्यार्थ्यांचे वाचन ऐकून त्वरित दुरुस्ती करतात, उच्चार सुधारतात आणि आवश्यक ते मार्गदर्शन देतात.

ऑनलाईन शिक्षणात मात्र सर्व विद्यार्थ्यांचे वाचन ऐकणे शक्य झाले नाही. त्यामुळे वाचनातील चुका वेळेवर लक्षात आल्या नाहीत

आणि चुकीच्या सवयी निर्माण झाल्या. स्क्रीनवरून वाचन करताना एकाग्रता कमी होणे, डोळ्यांवर ताण येणे आणि मजकुराशी भावनिक नाते निर्माण न होणे यामुळे वाचनाची आवडही कमी झाली.

विशेषतः पहिली व दुसरीतील विद्यार्थ्यांमध्ये वाचन कौशल्यावर प्रतिकूल परिणाम अधिक दिसून आला. घरातील मार्गदर्शन अपुरे असल्यामुळे वाचन सराव नियमित होऊ शकला नाही. त्यामुळे ऑनलाईन शिक्षण वाचन कौशल्याच्या विकासासाठी मर्यादित ठरल्याचे स्पष्टपणे जाणवते.

लेखन कौशल्यावर ऑनलाईन शिक्षणाचा परिणाम

प्राथमिक स्तरावरील मुलांच्या लेखन कौशल्यावर ऑनलाईन शिक्षणाचा सर्वाधिक नकारात्मक परिणाम झाल्याचे दिसून येते. लेखन कौशल्याच्या विकासासाठी नियमित हस्तलिखित सराव, शिक्षकांचे प्रत्यक्ष निरीक्षण आणि सातत्यपूर्ण दुरुस्ती आवश्यक असते. मात्र ऑनलाईन शिक्षणाच्या काळात मुलांना वहा, लेखन सराव आणि शिक्षकांकडून त्वरित अभिप्राय मिळणे मर्यादित राहिले.

ऑनलाईन वर्गात बहुतेक वेळा टायपिंग, स्क्रीनवरील काम किंवा तोंडी प्रतिसादावर भर दिला गेला. यामुळे हस्तलिखित लेखनाचा सराव कमी झाला. परिणामी शुद्धलेखनात चुका वाढल्या, अक्षररचनेत विस्कळीतपणा दिसून आला आणि लेखनगती मंदावली. अनेक मुलांमध्ये अक्षरांची योग्य उंची, अंतर आणि वळणे पाळली गेली नाहीत.

प्रत्यक्ष वर्गात शिक्षक लेखन पाहून त्वरित सुधारणा सुचवतात, मात्र ऑनलाईन शिक्षणात ही प्रक्रिया प्रभावीपणे होऊ शकली नाही. पालकांकडूनही सर्वत्र योग्य मार्गदर्शन मिळाले नाही. त्यामुळे लेखनातील शिस्त, स्वच्छता आणि स्पष्टता कमी झाली. एकूणच, ऑनलाईन शिक्षण लेखन कौशल्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी अपुरे ठरल्याचे स्पष्ट होते, आणि या कौशल्यासाठी प्रत्यक्ष वर्गशिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित होते.

ऑनलाईन शिक्षणातील आव्हाने

- डिजिटल साधनांचा अभाव:** अनेक कुटुंबांकडे मोबाइल, संगणक किंवा टॅबलेट उपलब्ध नव्हते. एका उपकरणावर अनेक मुलांनी शिक्षण घेणे कठीण झाले. साधनांच्या अभावामुळे अनेक विद्यार्थी नियमितपणे ऑनलाईन वर्गात सहभागी होऊ शकले नाहीत.
- इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीच्या समस्या:** ग्रामीण व दुर्गम भागात इंटरनेटची गती कमी किंवा अनियमित होती. वारंवार नेटवर्क खंडित होणे, डेटा मर्यादा आणि वीजपुरवठ्यातील अडचणी यामुळे शिक्षणात सातत्य राहिले नाही.
- पालकांचा मर्यादित सहभाग:** प्राथमिक स्तरावर पालकांची मदत आवश्यक असते. मात्र अनेक पालक कामावर जाणारे, कमी शिकलेले किंवा तांत्रिक ज्ञान नसलेले होते. त्यामुळे मुलांना योग्य मार्गदर्शन मिळाले नाही.
- विद्यार्थ्यांची एकाग्रता कमी होणे:** स्क्रीनसमोर दीर्घकाळ बसल्यामुळे मुलांची एकाग्रता कमी झाली. घरातील गोंगाट, टीव्ही, मोबाइल गेम्स यामुळे लक्ष विचलित झाले आणि शिकण्याची गुणवत्ता घटली.
- शिक्षकांचे तांत्रिक प्रशिक्षण अपुरे असणे:** अनेक शिक्षकांना ऑनलाईन अध्यापनाचे पुरेसे प्रशिक्षण नव्हते. डिजिटल साधने, अॅप्स आणि प्लॅटफॉर्म वापरण्यात अडचणी आल्या, ज्याचा अध्यापनाच्या प्रभावीतेवर परिणाम झाला.
- संवाद व अभिप्रायाची मर्यादा:** ऑनलाईन शिक्षणात शिक्षक-विद्यार्थी संवाद मर्यादित राहिला. त्वरित शंका निरसन, दुरुस्ती आणि वैयक्तिक अभिप्राय देणे कठीण झाले, त्यामुळे शिकण्याची प्रक्रिया मंदावली.
- मूल्यमापनातील अडचणी:** विद्यार्थ्यांचे प्रामाणिक मूल्यमापन करणे अवघड ठरले. प्रत्यक्ष निरीक्षण, लेखी काम तपासणी आणि प्रगती मोजणी प्रभावीपणे होऊ शकली नाही.

8. **मानसिक व भावनिक समस्या:** एकाकीपणा, ताणतणाव आणि शिस्तबद्ध दिनचर्येचा अभाव यामुळे मुलांच्या मानसिक आरोग्यावर परिणाम झाला. शिकण्याची प्रेरणा कमी झाली आणि शाळेशी भावनिक नाते कमजोर झाले.

भाषिक कौशल्य विकासासाठी उपाययोजना

1. भाषिक कौशल्यांचा प्रभावी विकास साधण्यासाठी प्रत्यक्ष वर्गशिक्षण आणि ऑनलाईन शिक्षण यांचा समतोल वापर करणे आवश्यक आहे. प्रत्यक्ष वर्गात संवाद, सराव आणि मार्गदर्शन मिळते, तर ऑनलाईन माध्यमातून श्राव्य-दृश्य साहित्य उपलब्ध होते. या मिश्र पद्धतीमुळे ऐकणे, बोलणे, वाचन आणि लेखन ही सर्व भाषिक कौशल्ये संतुलितपणे विकसित होऊ शकतात.
2. कथाकथन, कविता, गोष्टी, सामूहिक वाचन आणि दैनंदिन लेखन उपक्रमांमुळे मुलांची भाषा समृद्ध होते. नियमित वाचन सरावामुळे आकलनशक्ती वाढते, तर लेखन उपक्रमांमुळे शुद्धलेखन, अक्षररचना आणि अभिव्यक्ती सुधारते. हे उपक्रम भाषिक विकासासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरतात.
3. प्राथमिक स्तरावर पालकांची भूमिका महत्त्वाची असते. पालकांना मुलांशी संवाद साधणे, वाचनाची सवय लावणे आणि लेखनासाठी प्रोत्साहन देणे याबाबत मार्गदर्शन करणे आवश्यक आहे. घरातील भाषिक वातावरण सकारात्मक असल्यास मुलांचा भाषिक विकास अधिक प्रभावीपणे होतो.
4. लहान गटांमध्ये अध्यापन केल्यास प्रत्येक मुलाला बोलण्याची व ऐकण्याची संधी मिळते. संवादात्मक उपक्रम, प्रश्नोत्तर आणि चर्चा यामुळे संभाषण कौशल्य आणि आत्मविश्वास वाढतो. शिक्षकांना वैयक्तिक लक्ष देणेही सोपे होते.
5. भाषिक कौशल्यांच्या विकासासाठी सातत्यपूर्ण मूल्यमापन आवश्यक आहे. वाचन, लेखन व संभाषणाचे नियमित मूल्यमापन करून विद्यार्थ्यांना त्वरित व सकारात्मक अभिप्राय दिल्यास त्यांच्या उणिवा दूर होतात आणि प्रगती साधता येते.

निष्कर्ष

प्राथमिक स्तरावरील मुलांच्या भाषिक कौशल्य विकासावर ऑनलाईन शिक्षणाचा परिणाम संमिश्र स्वरूपाचा आढळतो. ऐकण्याच्या कौशल्यावर काही प्रमाणात सकारात्मक परिणाम झाला असला, तरी बोलणे, वाचन आणि लेखन या कौशल्यांवर नकारात्मक परिणाम अधिक दिसून आला. प्रत्यक्ष संवाद, सराव आणि शिक्षकांचे मार्गदर्शन नसल्यामुळे भाषिक विकासात अडथळे निर्माण झाले. हा अभ्यास सूचित करतो की प्राथमिक स्तरासाठी केवळ ऑनलाईन शिक्षण पुरेसे नाही. प्रत्यक्ष वर्गशिक्षणासोबत डिजिटल साधनांचा समतोल वापर केल्यास भाषिक कौशल्यांचा विकास अधिक प्रभावीपणे साधता येईल. भविष्यातील शिक्षण व्यवस्थेत मिश्र शिक्षण पद्धती, शिक्षक प्रशिक्षण आणि पालकांचा सक्रिय सहभाग यांवर भर देणे आवश्यक आहे.

एकूणच, ऑनलाईन शिक्षण हा प्राथमिक स्तरासाठी पूरक साधन म्हणून उपयुक्त ठरू शकतो; मात्र तो प्रत्यक्ष शिक्षणाचा पर्याय ठरू शकत नाही. योग्य नियोजन आणि समन्वयाच्या माध्यमातून प्राथमिक स्तरावरील मुलांच्या भाषिक कौशल्यांचा सर्वांगीण विकास साधता येईल.

संदर्भ

1. जाधव, एस. आर. (2019). *प्राथमिक शिक्षण : समस्या व उपाय*. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
2. पाटील, आर. बी. (2017). *मूलभूत अध्ययन क्षमता व अध्यापन प्रक्रिया*. कोल्हापूर: शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.
3. सावंत, आर. डी. (2018). *बालकेंद्रीकृत अध्यापन पद्धती व भाषिक उभारणी*. नाशिक: उन्नती प्रकाशन.
4. देशमुख, व्ही. बी. (2020). *शिक्षण आणि शैक्षणिक बदल*. औरंगाबाद: कैलास प्रकाशन.

**International Journal of Advanced Research and
Multidisciplinary Trends (IJARMT)**
An International Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 6.4 Website: <https://ijarnt.com> ISSN No.: 3048-9458

5. पवार, के. टी. (2021). डिजिटल शिक्षण व शैक्षणिक परिणाम. मुंबई: नवज्ञान प्रकाशन.
6. लहाने, पी. एस. (2017). मुलांचे अध्ययन व मानसशास्त्र. पुणे: विद्या प्रकाशन.
7. मोरे, संगीता. (2021). प्राथमिक शिक्षण आणि कौशल्य विकास. पुणे: प्रगती प्रकाशन.
8. कुलकर्णी, सुनील. (2020). डिजिटल शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानाची ओळख. नागपूर: साक्षरता प्रकाशन.